

ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ ІМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ОДНОРАЗОВОЇ ДІЇ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVII – XX СТ.

Максимець О. М., аспірант

Запорізький державний університет

У сучасній українській мові серед іменників із загальним словотвірним значенням “опредметнена дія” чітко відокремлюються слова зі значенням одноразової дії. До цих утворень в українській мові відносяться іменники з нульовим суфіксом, а також сіфіксами –ок, -ан, -ас. Історія становлення та розвитку цих лексико-словотвірних типів і є предметом нашого дослідження.

Ключові слова: словотвір, іменники, опредметнена дія, суфікс, історія, розвиток.

Максимець О.М. ФОРМИРОВАНИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, КОТОРЫЕ НАЗЫВАЮТ ОТДЕЛЬНЫЙ АКТ ДЕЙСТВИЯ В НОВОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ КОНЦА XVII-XX ст./ Запорожский государственный университет, Украина.

В современном украинском языке среди существительных со значением отвлеченного процессуального признака выделяется группа слов, которые называют отдельный акт действия. К таким образованиям в украинском языке относятся бессуффиксные существительные, существительные с суффиксами -ок, -ан, -ас. История этих лексико-словообразовательных типов является целью данного исследования.

Ключевые слова: словообразование, существительное, суффикс, история, развитие.

Maximets O.N. THE FORMING OF WORD BUILDING STRUCTURE OF SUBJECTS WITH MONOTIME ACTION MEANING IN THE NEW UKRAINIAN LANGUAGE OF THE END XVII-XX CENTURIES/ Zaporizhzhya State University, Ukraine

There's a tendency in modern Ukrainian language for the nouns having general word-forming meanings “verbal nouns” to separate words expressing the meaning of single action. The nouns with zero suffix as well as nouns with –ok, -an, -as, suffixes belong to this group of formations in modern Ukrainian. The object of our research is the history of formation and development the above mentioned lexical and word-forming types.

Key words: Verbal nouns, suffix, single action, history.

У сучасній українській мові серед іменників із загальним словотвірним значенням “опредметнена дія” чітко відокремлюються девербативи зі значенням одноразової дії. Творення іменників зі згаданим лексико-словотвірним значенням здавна було об’єктом дослідження мовознавців. Зокрема, об’єктом дослідження Л.М.Третевич стали так звані “безафіксні” девербативи, а саме спосіб їх творення в сучасній українській мові [Третевич 1977: 61]. В.Токар вивчав історію віддієслівних іменників із суфіксом -к(а), -ок [Токар 1955: 50]. О.Пінчук дослідив наявні в українській мові словотвірні моделі віддієслівних іменників, а також структурні та семантичні фактори, які обмежують сферу функціонування моделей [О.Пінчук 1975: 35-83]. На сучасному етапі дослідження на основі віддієслівних іменників вибудовується концепція словотвірної категорії опредметненої дії [О.Безпояско, К.Городенська 1987: 103-111; О.Олексенко 2001: 149-177]. Це зумовлено тим, що переведення дієслівних лексичних значень під категорійне значення предметності іменника здійснюється за допомогою словотвірних суфіксів [О.Олексенко 2001: 501].

Однак історія становлення та розвитку лексико-словотвірних типів іменників зі значенням одноразової дії на сьогодні ще не стала предметом окремого спеціального дослідження. Визначення системи цих типів, здійснення опису історії функціонування кожного форманта, його продуктивності, функціонально-семантичної дистрибуції – і є завданнями нашого дослідження.

1. Однією із складових системи іменників зі значенням одноразової дії є група девербативів з нульовим суфіксом. Це насамперед утворення чоловічого роду, у яких виступає твірна основа інфінітива з усіченою фіналлю (голосним або суфіксом –ува- -ну-) [Словотвір 1979: 71].

Словотвірний тип віддієслівних іменників з нульовим суфіксом, успадкований сучасною українською мовою з попередніх епох, виявляє тенденцію до росту своєї продуктивності.

Обстежені джерела кінця XVII-XVIII ст. містять чимало таких девербативів, наприклад: для снаднїйшого своЕго уходу (1712 ДДГ 227); А_к тому і свою жену і на себе прикупу посправлявъ (1719 ДНРМ 94); И по отходѣ Его долго оній Онищенко былъ живъ (1750 ДДГ 308); розыгром первый Поляковъ (ЛВел I 5); Набѣговъ чинить не дерзали (1770 СИ 331); Учинили окрикъ и гукъ по всемъ мѣстѣ (МатТим I 193 1656-1771); с того погрому поутѣ кавши (до 1672 ЛСам 9); ехо, то есть одзов (1691 ІВ 72); до повороту моего з(ъ) Глухова (1711 ПЛ 17); Хотѣли были Богу равные, покоры жадной ему и поклону не отдаючи (МатТим II 1656-1771).

Протягом ХІХст. продовжують активно утворюватися нульсуфіксальні девербативи зі згаданим значенням, наприклад: *почин* (К-О ІІ 643), *ляк* (Зак. 390), *скок* (519), *крик* (Лев. 62), *взгляд* (Ж. 67), *впис* (123), *ззов*(245), *заклик* 924), *запис* (262), *заріз* (267), *нашепт* (500), *здох* (Яв 293) "*загибель*", *відблиск* (ЛФр 34), *зрюк* (55), *замах* (77), *здвиг* (88), *поклик* (178), *притиск* (195), *проблиск*(196), *промах* (198), *стук* (231).

Активно творяться деривати зазначеного словотвірного типу протягом ХХ ст. Так, в обстежених джерелах першої половини ХХ ст. фіксуються такі новотвори: *вигук* (Гр І 155), *викрик* (165), *виклик* (163), *виліт* (167), *вибух* (147), *викрут* (165) "*виверт*", *вистріл* (190), *дотик* (433), *закид* (ІІ 47), *запит* (79), *згад* (136), *згук* (141) "*звук*", *здогад* (146), *зойк* (178), *кив* (236) "*кивок*", *мах* (412) "*взмах, розмах*", *натиск* (526), *наїзд* (490), *начерк* (533), *погук* (236), *погляд* (232), *подмук* (242), *поклик* (272), *покрик* (278) "*вигук*", *постріл* (372), *принос* (429), *стриб* (ІV 215) "*стрибок*", *стріл* (216) "*постріл*", *усміх* (357) "*посмішка*", *хід* (399), *хруск* (416), *виприг* (Яв 100), *вприск* (Саб 54), *зальот* (СЛЛУкр 30), *оклик* (Ум і Сп 115), *сполох* (330), *одклик* (597), *потиск* (698), *обмах* (821), *склик* (964), *втиск* (1073).

У другій половині ХХ ст. кількість іменників зазначеного словотвірного типу продовжує збільшуватися. Так, "Словник української мови" в 11-ти томах містить 82 такі деривати, 24 з яких в обстежених джерелах попередніх періодів не траплялися, наприклад: *вдих* (СУМ І 311), *видих* (387), *викид* (405), *виплеск* (453), *впуск* (756), *доторк* (ІІ 394), *зліт* (ІІІ 595), *змах* (613), *зблиск* (446), *наліт* (V 120), *наскок* (190), *оберт*(490), *оплеск* (715), *подум* (VI 760), *позіх* (817), *помах* (VII 114), *поштовх* (489), *прилив* (656), *прищмок* (VIII 92), *сплеск* (IX 537), *спалах* (484), *укол* (X 419), *хруск* (XI 158).

Поодинокі утворення згаданого словотвірного типу реєструють дослідники в говірках: *вереск* (Он І 90), *заїзд* (27), *натиск* (478), *скок* (ІІ 224), *зальот* (ЧаБ ІІ 49), *бльоск* (І 91) "*блиск*", *зрив* (ІІ 114).

Протягом усіх періодів розвитку нової української мови деривати на означення одноразової дії з нульовим суфіксом вживаються головню в уснорозмовному мовленні, мові художніх творів, науковому, епістолярному стилях, наприклад: *Взагалі переклад Ваш єсть цікавий принос до нашої скарбниці* (Стар. листи VI 500); *Це мов зойк блаженства у світі, де панує страждання* (Загр. 66); *На відстані доторку й дотику* (Загр. 33); *З зали линув гук* (Смол. ІІ 11); *Комети є продуктами викидів з поверхні самих планетних тіл* (Наука..., 7, 1961, 19); *Крім того, я маю тут багато іншої роботи, яку мушу покінчити, власне до виїзду додому*(Л.Укр. XII листи 53); *І Андрій знову помітив бідовий хлоп'ячий зблиск у її очах* (Тют. І 55).

2. До дериватів зі значенням одноразової дії належать також іменники, які творяться переважно від безпрефіксних дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса **-ок**.

Ряд таких утворень фіксують джерела української мови кінця ХVІІ - ХVІІІ ст., наприклад : *заставши на злом учинку* (ДНРМ 1710 48); *И яко сами уже призналися до того богомерзского виступку* (ДНРМ 1715 82); *еднакь мало было заробку* (ДНРМ 1713 61); *Еднакь нївѣликим намъ изъ тїбѣ пожытокъ: огороднымы псуЕ м , аж то н прибытокъ* (Зин 164); *Таковому годитсА срдцїѣ мь собол зновать: а ратунку гды мощно млстивно подавать* (Зин 85), *Носиль на челї своемъ выступки священническіе* (МатТим І 157 1656-1771), *Билися безъ престанку дній 3* (МатТим ІІ 214 1656-1771).

Протягом ХІХ - початку ХХ ст. кількість дериватів зазначеного словотвірного типу поступово зростає, наприклад: *зивок* (Б-Н 154), *ковток* (Лев 26), *поживок* (СЛЛУкр 62), *поховок* (Ж 724), *спожиток* (905), *споминок* (906), *споживок* (908), *стрибок* (927), *сховок* (941), *товчок* (971), *упоминок* (1013), *спиток* (Гр ІV 176) "*спроба*".

У другій половині ХХ ст. продовжують утворюватися девербативи із суфіксом **-ок** на позначення одноразової дії. Так, "Словник української мови" в 11-ти томах містить 20 утворень цього типу, 13 із яких фіксується вперше, наприклад: *гребок* (СУМ ІІ 163), *гудок* (189), *кивок* (ІV 146), *кидок* (148), *клювок* (192), *мазок* (595), *хватор* (ХІ 35), *зівок* (ІІІ 570), *виток* (І 513), *ривок* (VІІІ 531), *дзвінок* (ІІ 265), *свисток* (ІХ 75).

У діалектах ХХст. виявлено поодинокі девербативи на означення одноразової дії. Такі іменники фіксуються в говорах галицьких лемків, долівських, полтавських говорах, наприклад: *пошкрібок* (ГГЛем 455), *похівок* (ГДол 117), *поїдок* (Ващ 77).

Утворення цього малопродуктивного типу при збереженні основного значення набувають також додаткових значень: предмета, за допомогою якого виконується дія (*гудок, дзвінок, свисток, скребок*), результату дії (*виток, мазок, плювок*), кількості чогось, достатньої для одноразової дії (*ковток, щипок*) [Словотвір 1979: 73].

Протягом усіх періодів розвитку нової української мови деривати із суфіксом **-ок** на означення одноразової дії вживаються в мові художніх творів, в уснорозмовному мовленні, публіцистичному та науковому стилях, наприклад: *В часи нещастя і руїни ми шукаємо коли й не порятунку, то бодай притулку у жінки* (Загр 132); *Од неї бурлаки зараз почали слабїть, а потім по бурлаках пішов такий*

помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь (Н-Лев I 481); *Дід-забуток живої історії перед смертю* (О1862 I 51); *Програма першого польоту людини (у космосі) була розрахована на один виток навколо Землі* (Наука 5 1961 16).

3. В українській мові трапляються поодинокі утворення на означення одноразової дії із суфіксом **-ан**, наприклад: *прочухан* (Б-Н 304), *тусан* (359), *стусан* (Гр IV 223), *штовхан* (514), *цупан* (Палам 38) “*циголь, удар по лобі*”, *штурхан* (СУМ XI 551).

Деривати зазначеного словотвірного типу вживаються здебільшого в уснорозмовному мовленні та мові художніх творів, наприклад: *Кулаки посипались на його плечі; супроводжений тусанами...*, *він, взяв на плечі свій мішок з начинням* (Фр.І 228); *Усяк хоче тусана або запотишника (запотиличника) їй дати...* (Кв.-Осн.ІІ 184).

4. Лише два іменника на означення одноразової дії в українській мові утворені за допомогою суфікса **-ас**: *викрутас* (Гр I 165) “*виверт*”, *ляпас* (Гр II 393).

Отже, до віддієслівних утворень на означення одноразової дії в українській мові відносяться іменники з нульовим суфіксом, а також суфіксами **-ок**, **-ан**, **-ас**.

Основний склад цих девербативів утворюють іменники з нульовим суфіксом, які активно збільшуються протягом усіх періодів розвитку нової української мови. Вони вживаються майже в усіх стилях української мови.

Утворення з суфіксом **-ок** були продуктивними в давніх слов'янських мовах, зокрема в старослов'янській і давньоруській [Бевзенко 1960: 131]. Але саме кількість іменників, які творяться за допомогою суфікса **-ок**, на означення одноразової одноактової дії в українській мові дуже обмежена.

Суфікси **-ок**, **-ан** тотожні, оскільки формують сему одноразової дії, мають однаковий семантичний і морфологічний набір твірних основ, але різняться на підставі додаткових семантичних і стилістичних ознак. Так, суфікс **-ок** приєднується до основ дієслів, що позначають дію, яку виконує особа, напр.: *стрибати, рвати*; суфікс **-ан** приєднується до основ дієслів, що позначає дію, спрямовану на когось, напр.: *стусати, штовхати* [Безпояско, Городенська 1987: 109].

Розрізняються ці суфікси і стилістично. Суфікс **-ок** стилістично нейтральний. Суфікс **-ан** стилістично маркований. Похідні з **-ан** вживаються здебільшого в просторіччі. За функціональним аспектом суфікс **-ок** перебуває на периферії поля. Його словотворча функція обмежена закритим рядом дієслівних основ. Суфікс **-ан** непродуктивний і теж знаходиться на периферії словотвірного поля.

Девербативи, які творяться за допомогою суфікса **-ас**, починають фіксуватися в українській мові лише на початку ХХст. Функціонують іменники згаданого словотвірного типу в сфері побутової лексики, включаючи дієслова на означення негативної дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / Нариси із словозміни та словотвору. - Ужгород: Закарпат. вид-во, 1960.- 416 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. - К. : Наукова думка, 1987. - С.103-117.
3. Олексенко В. Ф. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: Монографія. - Херсон: Айлант. 2001.- 240 с.
4. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників в суч. укр. мові / Морфологічна будова сучасної української мови. -К. :Наукова думка, 1975.-С.35-82.
5. Словотвір суч. укр. мови. / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх.- К.: Наукова думка, 1979.- 406 с.
6. Третевич Л.М. Про словотвірну семантику віддієслівних іменників з нульовими суфіксами в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. - К. : Наукова думка, 1983.- С. 120-129.
7. Токар В.П. Із історії суфіксів в українській мові (суфікси -к-а, -ик, -ок, -л-о): Автореф. дис. канд.ф.н. - Дніпропетровськ, 1955. - 15с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Б-Н	Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В.Німчук. - К.: Наукова думка, 1966. - 424с.
Ващ	Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. — Харків: Вид-во Харківського державного університету ім. О.М.Горького, 1960. — Вип.1. — 107с.

- ГГЛем** Верхратський І. Про говір галицьких лемків: Збірник філологічних секцій НТШ. — Львів, 1902. — Т. 5.
- ГДол** Верхратський І. Про говір долівський // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1900. — Т. 35-36.
- Гр** Словарь української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн. "Києв. старина". Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. — К., 1907-1909.
- ДДГ** Ділова документація Гетьманщини XVIIIст —К.: Наукова думка, 1993.—392с.
- ДНРМ** Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К.: Наукова думка. — 1976. — 415с.
- Ж** Малорусско-немецкий словарь: В 2т. — Львів, 1886. —1117с.
- Загр** Павло Загребельний. Брухт. — Харків: Фоліо, 2003. — 399с.
- Зак** Закревський М. Старосветский пандуриста. Кн.3. — Словарь малороссийскихъ идиомовъ. — М., 1861. — С. 247-628.
- Зин** Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. — К.: Наукова думка, 1971. — 387с.
- В** Величковський І. Твори.—К., 1972.—192с.
- К-О** Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка: У 3т. — Харків, 1978-1979.
- Кв.-Осн** Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 6т. — К.: Держлітвидав, 1956.
- ЛВел** Величко Л. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. К., 1926.—275с.
- Левч** Опытъ русско-украинского Словаря / Составил Мих. Левченко. —Київ, 1879. — 190 с.
- Лсам** Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник.—К., 1873.—469с.
- Лукр** Леся Українка.Твори: У 12т. — К.: Наукова думка, 1979.
- ЛФр** Лексика поетичних творів Івана Франка: Методичні вказівки з розвитку лексики / Укладачі: І.І.Ковалик, І.Й.Ощипко, Л.І.Полюга.—Львів: ЛДУ, 1990. —264с.
- МатТим** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. — : Підготували до видання В.В.Німчук та І.І.Лиса: В 2т. — Київ — Нью-Йорк, 2003.
- М. Стел** Стельмах М. Твори: У 7 т. — К.: Дніпро, 1982.
- Наука** Наука і життя — з №7 1965р. — Наука і суспільство. Науково-популярний журнал Т-ва для поширення політ. і наук. знань УРСР.
- Н-Лев** Нечуй-Левицький І. Твори: У 2т.— К. : Наукова думка, 1985.
- О** Основа. Южно-русский литературно-ученый в стникъ. —Санкт-петрбургъ.—1861—1862.
- Он** Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2ч. — К.: Наук. думка, 1984.—495 с.
- Палам** Паламарчук Л.С. Словник специфічної лексики говірки с.Мусіївки / Вчорайшенського району, Житомирської області // Лексикографічний бюлетень. - Вип. VI. — К., 1958. — С.22-35.
- ПЛ** Приватні листи XVIIIст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.—К.,1987.-173с.
- Саб** Григор Сабалдир. Практичний російсько-український словник. — К.: Видавниче товариство "Час", 1926.
- СИ** Собрание историческое // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. — К., 1873. — С. 320-378.
- СлЛ** Укр Бойко М.Ф. Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки. —К.: Наук. думка, 1985.— 94с.
- Смол** Смолич Юрій. Твори: У 8т. - Київ: Дніпро, 1983.
- Стар** Старицький М. Твори: У 6т. —К.: Дніпро, 1990.
- СУМ** Словник української мови: В 11т. — К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Тют** Григорі Тютюнник Твори: У 2т. — К.: Молодь, 1985.

- Ум і Сп** Уманець М., Спилка А. Русско-украинский словарь. — Берлін, 1924. — 1149 с.
- Фр І** Франко І.: У 20т. — К.: Держлітвидав, 1950-1956.
- Чаб** Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4т.—Запоріжжя, 1992.
- Яв** Яворницький Д.І. Словник української мови. — Катеринослав: Слово, 1920.- Т.1. — 412с.

УДК 811.161.1'367.625

ТИПОЛОГИЯ НЕДОСТАТОЧНОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ ПАРАДИГМ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Мацегора И.Л., аспирант

Запорожский государственный университет

Статья посвящена проблемам функционирования в современном русском языке глаголов с недостаточными парадигмами. Рассматриваются причины, которые обусловили возникновение подобных образований, а также делается попытка классифицирования дефектных глагольных парадигм по характеру их образования.

Ключевые слова: парадигма, глагол, тип, дефектность, грамматическая категория.

Мацегора І.Л. ТИПОЛОГІЯ НЕДОСТАТНОСТІ ДІЄСЛІВНИХ ПАРАДИГМ У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ / Запорізький державний університет, Україна.

Стаття присвячена проблемі функціонування в сучасній російській мові дієслів з неповними парадигмами. Розглядаються причини, що зумовили виникнення подібних утворень, а також робиться спроба класифікувати неповні дієслівні парадигми за характером їх утворення.

Ключові слова: парадигма, дієслово, тип, дефектність, граматична категорія.

Matcegora I.L. TYPOLOGY POOR VERBAL PARADIGM IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE. / Zaporizhzhya State University, Ukraine.

The article is dedicated to a problem of operation in modern Russian language of verbs with defective, poor paradigm. The causes are esteemed, which one have stipulated originating similar formations, and also the attempt is done to categorize poor verbal paradigm by origin of their formation.

Key words: paradigm, verb, phylum, presence of defects, grammar category.

Современное состояние лингвистических исследований характеризуется большим исследовательским интересом к проблемам функционирования языковых единиц. Академик В.М. Алпатов на конференции «Лингвистика на исходе XX в.» отметил, что до семидесятых годов XX века лингвистика в основном решала вопрос о том, как устроена языковая система, последние четверть века характеризовалась решением проблемы, — как функционирует языковая система. Можно взять на себя смелость предполагать, что в грядущее двадцатилетие основным будет вопрос, что в самой системе позволяет функционировать ей, так как она функционирует, а не иначе. В этом плане многие проблемы еще изучены недостаточно, в их исследовании только наметились определенные тенденции. Одной из таких проблем является парадигматическая дефектность отдельных слов, относящихся к лексико-грамматическому разряду глаголов. Об активизации исследовательского интереса к данной проблеме свидетельствуют работы Колесникова А.А. [1], Тихонова А.Н. [2], Еськовой Е.А. [3], где освещаются вопросы функционирования парадигматически недостаточных глаголов с точки зрения функциональной грамматики. Однако, на наш взгляд, более пристального внимания заслуживает классификация дефектности в неполных глагольных парадигмах. Целью нашей статьи является стремление на материале, извлекаемом из лексикографических источников и текстов художественной литературы, выявить основные типы парадигматически дефектных глаголов.

Парадигма как комплексная единица морфологии составляет основу русского формообразования. Однако в рамках морфологии употребление этого термина не является однозначным. Можно констатировать, что в научной и учебной литературе по морфологии этим термином обозначают следующие понятия: парадигма словоизменения; парадигма слова — система словоформ, образующих одну лексему; парадигма части речи — это система грамматического изменения целого класса слов; парадигма грамматической категории — система грамматических форм, объединенных одной грамматической категорией [4, 112]. В контексте данного исследования наиболее приемлемым, на наш взгляд, является трактовка парадигмы словоизменения, с одной стороны, как парадигмы определенной грамматической категории, а с другой стороны (при образовании атрибутивных форм глагола), — как системы грамматического изменения целого класса слов.